

अश्रूचं कारण काय?

कलकत्त्याला आल्यानंतरच्या महिन्यादेन महिन्यांत थोडं थोडं निश्चित वाटायला लागलं. 'इंडिया रेकॉर्ड कंपनी'कडून थोडाफार आधार मिळेल, अशी आशा निर्माण झाली.

माझ्या या भ्रमंतीमध्ये माझा सतत संपर्क होता, तो यशवंत केदारेबरोबर. आमचा पत्रव्यवहार नेहमी चाले. कधीकधी मी रायकरलाही पत्र लिहीत असे. मी ज्या गावी जाण्याची शक्यता असे, त्या गावच्या पोस्टमास्तरांच्या पत्त्यावर (C/o पोस्ट मास्तर × × ×) मी त्याच्याकडून उत्तर मागवत असे. माझ्या पत्रात माझी नेहमीच रड असे. गावाची नाव बदलत, पण अनुभवांच्या मध्ये फारसा वेगळेपणा नव्हता. केदारे लिहून लिहून काय लिहिणार? तो पण धीर देत असे. माझ्या मनातली निराशा दूर करण्याचा प्रयत्न करीत असे. तरीपण यापेक्षा वेगळं असं लिहायला काही नव्हतं. क्वचित आम्ही त्यावेळच्या राजकारणावर, युद्धावर एकमेकांना लिहीत असू. यातून मार्ग काढण्यासाठी आणि लिहायला काहीतरी कारण मिळावं, म्हणून त्यानं एका पत्रात एक नावीन्यपूर्ण कल्पना लिहिली. त्यानं सुचवलं की, आपण एखादा विषय घेऊ आणि त्यावर एकमेकांचे विचार आपण पत्राद्वारे लिहू. याबरोबरच त्यानं एक विषयही सुचवला. विषय फारच चांगला आणि विचार करायला लावणारा होता. विषय होता, 'जगातील असंख्य अश्रूचं कारण माणुसकीचा अभाव हे होय.'

विषय मला आवडला. मी लिहायला सुरुवात केली. या विषयावर मला जे सुचलं, ते दहा-बारा पानांत मी लिहून पाठवलं. आपण काय लिहिलं, ते पुढंमागं आपल्याला वाचता यावं, म्हणून त्याची एक प्रत काढून ती जबळ ठेवली. आजही ती प्रत माझ्याजवळ आहे. माझी भ्रमंती संपल्यावर माझी एक ट्रंक कोल्हापूरला ठेवली होती, त्यामध्ये ही प्रत होती, म्हणून शिल्लक राहिली.

कोणत्याही विषयाचा एका अगदी वेगळ्या दृष्टिकोनानं विचार करण्याची सवय माझ्या अनुभवांनी मला लागली होती. त्याच दृष्टिकोनातून मी त्या विषयावर लिहिलं. प्रत्येक नाण्याला दोन बाजू असतात, या न्यायानं एखाद्या ठिकाणी अनुभवाला येणाऱ्या माणुसकीच्या अभावाला तसंच काहीतरी कारण असणं शक्य आहे, त्याचाही विचार केला पाहिजे, हे सूत्र धरून, माणुसकीच्या अभावाची उदाहरणं आणि त्या अभावामागची संभाव्य कारणं अशा दोन्ही बाजू मांडत मी तो विषय लिहिला. यशवंत केदारेला माझी ही पद्धत आणि अशा तन्हेनं या विषयाची मांडणी हे मुळीच पसंत पडलं नाही. त्यानं आपले या विषयावरचे विचार सरळमार्गी पद्धतीनं लिहून पाठवले. त्याचं लिखाण चांगलं होतं. पण ते सरळ सरळ, उघड उघड दिसतं तसं होतं. मला मी लिहिलेलं त्यावेळचं, जबळजवळ एकोणचाळीस वर्षांपूर्वीचं लिखाण अजूनही चांगलं वाटतं. सरळ रेषा, स्वतःच नियंत्रण, हे असलं काही नसलेल्या वेड्यावाकड्या मार्गानं दन्याखोन्यांत वाहात जाणाऱ्या प्रवाहासारखा माझा अनुभव मी घेतला होता. केवळ जे दिसतं किंवा ऐकू येतं, तेच खरं मानण्याच्या सर्वसाधारण मनुष्यस्वभावामुळं काही

विलक्षण बहीणभावंडं!

(भाग २)

वेळा माझ्यावर अहेतुक अन्याय झाला होता. पण तो तसा अन्याय करणाऱ्यांचा राग मला आला नाही. असा अन्याय त्यांच्या हातून होण्यामागची कारणं शोधायची सवय मला लागली होती. म्हणून या अशा विषयावर मी या दोन्ही बाजूंचा निःपक्षपाती विचार करण्याच्या पद्धतीनं लिहिलं.

माझं हे लिखाण यशवंत केदारेला न आवडल्यामुळे आमचा हा अभिनव प्रयोग पुढं चालू राहिला नाही.

कलकत्यात मी काही बंगाली चित्रपट पाहिले. बंगाली गाणी पुष्कळ ऐकली. काही आवडलेल्या गाण्यांचं स्वरलेखन केलं. त्यांतलं एक गाणं मी नेहमीच गुणगुणत असे. प्रख्यात चित्रपट-दिग्दर्शक आणि निर्माते कै. राजा ठाकूर यांच्या ‘बोलविता धनी’ या चित्रपटात त्या बंगाली चालीवर माडगूळकरंच्याकडून शब्दरचना करून एक गीत मी दिलं आहे. संपूर्ण चाल मुळात होती तशीच ठेवली नाही. मुखडा आणि अस्ताई मूळ बंगाली चालीवर आहे. पुढच्या कडव्यांना मात्र त्याला अनुरूप अशी चाल मी लावली आहे.

शुक्लाशी माझी चांगली मैत्री जमली होती. इतक्या लहान वयात इतकं जबाबदारीचं काम तो करतो, याचं मला खूप कौतुक वाटे. एक दिवस त्यानं मला विचारलं, “सुधीर, तुला छानसं बंगाली गाणं एकायचं का?” मी लगेच ‘हो’ म्हटलं. तो म्हणाला, “दोन दिवसांनी जाऊ.”

दोन दिवसांनी त्याचं ऑफिस सुटल्यावर साधारण पाच-साडेपाचच्या सुमाराला तो म्हणाला, “चल, माझ्याबरोबर.”

कुणाकडं जायचं, कुठं जायचं, काही त्यानं सांगितलं नाही, मीही विचारलं नाही. त्याच्याबरोबर ट्रॅमनं निघालो. नक्की कुठल्या भागात आलो, ते कळलं नाही. ट्रॅममधून उतरलो. पाच-सात मिनिटं चालत गेलो. हळूहळू लक्षात येऊ लागलं की, मुंबईत वेश्यांची वस्ती असलेल्या भागासारखा हा भाग आहे. मी शुक्लाला विचारलं, “अरे, इकडं कुठं घेऊन आलायस?” तो म्हणाला, “तुला गाणं एकायचंय ना? मग काही विचारू नकोस, माझ्याबरोबर चल.”

मी मुकाट्यानं त्याच्याबरोबर जाऊ लागलो. मनात विचार येत होता की, हा एवढासा तरुण मूळगा बिनधास्तपणे या वस्तीत येतोय, काय भानगड आहे? त्याला असली काही घाणेरडी सवय नाही ना? त्याचा परिचय नवीनच होता. त्यामुळे त्याच्या सवयी मला माहीत असायचं काही कारणच नव्हतं. उघडपणे बोललो नाही; पण मनातून अतिशय अस्वस्थ झालो होतो. त्यानं एका चाळवजा इमारतीचा जिना चढायला सुरुवात केली. मी त्याच्या मागं होतो. दोन जिने चढल्यावर मागच्या बाजूच्या गॅलरीत गेलो. मागच्या बाजूला उलटा एल टाइप अशा आकाराची ती इमारत होती. मागच्या बाजूच्या शेवटल्या खोलीपर्यंत आम्ही पोचलो. खोली आतून बंद होती. शुक्लानं दारावर टक् टक् केलं. दोन मिनिटांनी दार उघडलं गेलं. साधारणपणे तीस-पस्तीस वर्षांची एक बंगाली बाई दारात उभी होती. दिसायला फार सुंदर नव्हती, पण बरी होती.

त्या वस्तीत शोभून दिसत नव्हती. सर्वसाधारण संसारी बंगाली बायकांमध्ये खपून जाईल, अंशी होती.

त्या बाईनं दार उघडलं, शुक्लाकडं पाहिलं आणि एकाएकी फाडकन शुक्लाच्या थोबाडीत मारली.

मी घाबरून गेलो. दोन पावलं मागं सरकलो. त्याच्यासारखा मला मार बसू नये, म्हणून पळण्याच्या तयारीत होतो. पण एकदम ट्रान्सफर सीन व्हावा, असं घडलं.

त्या बाईनं शुक्लाचा हात धरला आणि त्याला आत घेऊन गेली. शुक्लानं मला आत यायला खूण केली. पुढं काय होणार कुणास ठाऊक, या धास्तीनं मी बिचकत बिचकत आत गेलो. खोली मोठी नव्हती. अर्ध्या खोलीत अर्धा फूट उंचीचा ओटा होता. त्याला पडदा लावलेला होता. पडदा बंद होता. खोलीत शिरल्यावर उजव्या हाताला एक बैठकीची गादी होती. डाव्या हाताला स्वयंपाकाचा छेटासा कट्टा होता. आम्ही गादीवर बसलो. शुक्ला थोडासा पुढं बसला. मी त्याच्या मागं बसलो, अगदी अंग चोरून, संकोचानं, पुढं काय होणार याच्या अनिश्चिततेनं.

वेश्येची करुण कहाणी

शुक्लाचं आणि त्या बाईचं बोलणं सुरु झालं. ते बंगालीत बोलत असल्यामुळे मला समजत नव्हतं. अधूनमधून एखाद दुसरा शब्द समाजायचा. पाच-सात मिनिट झाली, तोच त्या पडद्यामागून एक माणूस बाहेर आला आणि त्या बाईशी काही बोलून निघून गेला. शुक्ला आणि ती बाई अगदी रंगून एकमेकांशी बोलत होती. मी टक लावून त्या दोघांकडे पाहात होतो. मध्येच त्या बाईचे डोळे पाणावले. तिनं पदरानं डोळे पुसले आणि चटकन उठून एक बँग उघडली. त्यातून एक पुडकं बाहेर काढलं. हळुवारपणानं त्या पुडक्यातली पत्रं काढून त्यांतलं एक शुक्लाच्या हातात दिलं. शुक्लानं ते वाचलं, तिला तो काहीतरी म्हणाला. तिनं आणखी एक पत्र त्याच्या हातात दिलं. पुन्हा त्यांचं बोलणं चालू झालं. एखाद्या चिप्रपटासारखं मी ते सारं पाहात होतो. शुक्लानं मला इथं आणलं ते गाणं ऐकवण्यासाठी; त्याचा काहीच पत्ता नव्हता. ती दोघं बोलण्यात इतकी रंगून गेली होती की, माझं अस्तित्व जणू त्यांच्या ध्यानातच नव्हतं.

मध्येच एकदम त्या बाईनं माझ्याकडं मागं मान वळवून पाहिलं. त्या पाहण्यातला भाव इतका चमत्कारिक होता की, मी मनातून पुन्हा घाबरून गेलो. थोड्या वेळानंतर ती बाई उठली. स्टोव्ह पेटवून तिनं चहा केला. चहा घेतल्याबरोबर शुक्ला तिच्याबरोबर काहीतरी बोलला. त्यानं ती पत्रं आपल्या खिशात घातली आणि मला म्हणाला, “चल सुधीर, आपण जाऊ या.”

मी पटकन उठलो. त्या बाईनं शुक्लाच्या खांद्यावर हात ठेवला. त्याला थोपटल्यासारखं केलं. शुक्ला आणि त्याच्या मागेमाग मीही बाहेर पडलो. खाली रस्त्यावर येईपर्यंत मी त्याला काही विचारलं नाही; पण मग मात्र धीर धरवेना. म्हटलं, “शुक्ला, ही काय भानगड आहे? तू मला गाणं ऐकवायला म्हणून इथं आणलं होतेस ना? मग त्याचं

काय झालं? गाणं नाहीतर नाही. पण तिनं तुला थोबाडीत का मारली?”

शुक्ला जरासा हसला. पण काही बोलला नाही. आम्ही चालत राहिलो. ट्रॅमपर्यंत आलो, तेव्हा शुक्ला म्हणाला, “सुधीर, आपण चालत जाऊ या.” दोन मिनिटांनंतर त्यांनं बोलायला सुरुवात केली.

तो म्हणाला, “ही बाई जरी वेश्या आहे, तरी त्या धंद्यात तिचं मन नाही. नाइलाजानं पोटासाठी ती हा धंदा करते. तिचं एका तरुणावर प्रेम आहे. तो माझा अगदी जवळचा मित्र आहे. त्या माझ्या मित्राचंही तिच्यावर प्रेम आहे. शक्यतर एकमेकांशी लग्न करण्याची त्यांची इच्छा आहे. तो तसा सामान्य परिस्थितीतलाच आहे. तरी पण तिला अधूनमधून शक्यतो मदत करतो. त्यांचं तिच्याशी माझी ओळख करून दिली. त्याच्याबरोबर मी तिच्या घरी कधीतरी जात असे. पण त्याची एक वर्षापूर्वी अचानक रंगूनला बदली झाली. तिथून तो तिला पत्र पाठवतो. तीही त्याला उत्तर पाठवते. तिला लिहिता-वाचता येत नाही. माझ्या मित्राचं तिला पत्र आलं की, ती माझ्याकडे येते. माझ्याकडून पत्र वाचून घेते. तिचं उत्तरही मीच लिहितो. काय लिहायचं, ते ती मला सांगते. तिनं मला धाकटा भाऊ मानलं आहे. माझ्या मित्राची रंगूनला बदली झाल्यावर तिनं मला शपथ घातली आहे, मी त्या वस्तीत कधीही पाऊल टाकायचं नाही. गेल्या सबंध वर्षात मी तिच्या घरी कधीही गेलो नाही. गरज लागेल, तेव्हा तीच माझ्याकडे येते. आज तुला तिचं गाणं ऐकवावं, म्हणून तिच्याकडे मी पहिल्यांदा आलो. ती खरोखरीच चांगलं गाते. तू ते ऐकवांस, अशी माझी फार इच्छा होती. मी तिला ते समजावून सांगणार होतो. तुझंही गाणं तिला ऐकवणार होतो. पण दरवाजा उघडल्याबरोबर तिनं माझ्या थोबाडीत मारली. मला काही बोलूच दिलं नाही. मला कळत होतं की, तुला हे सगळं फार चमत्कारिक वाटलं असेल, तू घाबरलाही असशील, मला मवालीही समजला असशील. पण तू पाहिलंसच, मी तुला काही सांगण्याआधी ती मला हात धरून आत घेऊन गेली. मला मारल्याबदल ती माझी सारखी क्षमा मागत होती. मला समजावत होती. तिनं मारलं, ते तिनं घातलेली शपथ मी मोडली म्हणून! आपला भाऊ बिघडू नये या इच्छेपोटी, त्याच्यावरच्या प्रेमापोटी तिनं मला मारलं हौतं. त्याच्या मागं ही तिची भावना होती. मी तुझ्यासारख्या एका तरुण पोराला तिथं घेऊन आलो, हेही तिला आवडलं नाही. तिनं त्याचा काहीतरी भलताच अर्थ पहिल्यांदा घेतला.”

तिनं चमत्कारिक नजरेन माझ्याकडे एकदम बळून पाहिलं होतं, त्याचा खरा अर्थ आता मला कळला. मी अस्वस्थ झालो. माझ्याविषयी तिनं मनात काय विचार केला असेल, ते मला माहीत नव्हतं. पण तिच्या त्या पाहण्यातली भावना मात्र निषेधाची होती.

शुक्लानं सांगितलेली ती हकीकत विलक्षण होती. ती ऐकून मी अतिशय भारावून गेलो. मला वाटलं, त्या बाईकडं जावं आणि तिला वाकून नमस्कार करून यावं. ती वेश्या होती. पोटासाठी नाइलाजानं शील विकत होती. पण अंतःकरण निर्मळ होतं. ती कुणावर तरी प्रेम करीत होती. ते प्रेम श्रद्धेनं जपत होती. आपल्या प्रियकराच्या मित्राला,

तिनं मानलेल्या त्या धाकट्या भावाला- तिनं घातलेली शपथ तिच्या शुद्ध, सात्त्विक आणि पापाची घृणा असलेल्या मनाची साक्ष होती. ती शपथ मोडल्यामुळे तिनं त्याला मारलेल्या थपडेमागं ज्या पापाच्या घाणीत ती नाइलाजानं लोळत होती, त्या घाणीविषयीचा भयंकर तिरस्कार होता. त्या थपडेमागं तिचं भावावरचं निष्कपट प्रेम होतं.

माझ्या आजपर्यंतच्या आयुष्यात अनेकांचा मी अनुभव घेतला आहे. बरी-वाईट अनेक माणसं मला भेटली आहेत. भयानक दुष्कृत्य करून त्याचा अभिमानानं आणि उन्मत्तपणानं फायदा घेणारी 'सज्जन' माणसंही मी पाहिली आहेत. या सान्यांचा विचार केला, तर मला ती बाई फार थोर वाटते. मला वाटतं, समाज टिकतो तो अशा चारित्र्यवान व्यक्तींच्यामुळे. माझ्या दृष्टीनं ती बाई खरोखरीच चारित्र्यवान होती. केवळ पोट भरण्यासाठी अनिच्छेनं कराव्या लागणाऱ्या पापाविषयी वाटणारा तिरस्कार, हे शुद्ध चारित्र्याचं एक महत्त्वाचं लक्षण आहे. अशा बहिणीनं दिलेलं बंधुत्व स्वीकारून तिला मनापासून मदत करणाऱ्या शुक्लाचाही मला अभिमान वाटला.

- कै. सुधीर फडके:

(श्री. श्रीधर फडके: यांच्या परवानगीने 'जगाच्या पाठीवर' या आत्मचरित्रातून कृञ्जरा)

